

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

**İLƏHİYYAT
FAKÜLTƏSİNİN
ELMİ MƏCMUƏSİ**

№ 26•DEKABR (ARALIK) 2016

X-XI ƏSRLƏRDƏ ƏRƏB DİLİNDƏ YAZIB YARATMIŞ TÜRK MƏNŞƏLİ ALİM VƏ ŞAİRLƏR

baş m. , f. ü. f. d. Aynur Zahid qızı Hüseynova
BDU, Şərqşünaslıq fakültəsi

Açar sözlər: ərəb poeziyası, ərəbdilli şairlər, ərəb antologiyaları

Key words: Arabic poetry, Arabic-speaking poets, Arabic anthology

Ключевые слова: арабская поэзия, арабоязычные поэты, арабские антологии

X-XI əsrlərdə ərəb dili elm, fars dili şeir, türk dili isə hərb dili hesab edilirdi. Məlum olduğu kimi ərəb dili bədii ədəbiyyatda öz hökmranlıq təsirini itirmişdi. Lakin bir çox şairlər bu dildə yaratmağa davam edirdilər. Ərəbdilli şairlər Buxara, Mərv, Xarəzm, Rey, İsfahan, Marağa, Zəncan və s. bu kimi elmi və mədəni mərkəzlərdə yaşayıb yaradırdılar. İran, Azərbaycan və Orta Asiyadakı ərəbdilli ədəbiyyat buradakı xalqların ədəbiyyatının tərkib hissəsidir. Buna görə də bu ədəbiyyatın öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu sahə alimlər tərəfindən tədqiq edilsə də, burada hələ də araşdırılmalı çox iş vardır.

X-XI əsrlərdə ərəb dilindəki poeziyanı öyrənmək üçün yeganə mənbə Əbu Mənsur Əbdü-l-Məlik əs-Səalibinin “Yətimətu-d-dəhr fi məhasini əhli-l-əsr” / “Öz əsrinin görkəmli insanları haqqında zamanının nadir incisi” müntəxabatı, və ya antologiyasıdır (1, 53-55). Bu müntəxabatdakı müəlliflər haqqında rus, Qərbi Avropa, Orta Asiya və Azərbaycan ərəbşünasları məqalələr, monoqrafiyalar yazmışlar. Məsələn, Azərbaycan ərəbşünası İmamverdi Həmidov hələ 1976-cı ildə “Əs-Səalibinin “Yətimətu-d-dəhr” təzkirəsində Azərbaycan müəlliflərinin irsi” adlı məqalə yazmışdır. Alim bu məqalədə həmin antologiyanın üçüncü hissəsinin materialları əsasında Azərbaycan şairləri Bərakəveyh Zəncani və Əbu Əbdü-l-lah əl-Maraği haqqında məlumat vermişdir (1, 53).

Bu məqalədə biz bir neçə türk mənşəli ərəbdilli alim və şair barəsində danışmaq istərdik. Bunlardan biri Əbu Nasr İsmayıl ibn Həmmad (əl-Cövhəri) əl-Fərabidir. O həm də ət-Türki və ən-Nəhvi nisbələri ilə də tanınır. Görkəmli dilçi, ədəbiyyatşünas, şair və katib olmuşdur. Fərab şəhərində anadan olmuş və ilk təhsilini də orada almışdır. Sonra isə öz biliklərini və ərəb dilini daha da təkmilləşdirmək üçün İraqa getmişdir. Fərab orada məşhur dilçi alimlərdən – Əbu Əli əl-Farisidən və Əbu Səid əs-Seyrafidən dərs almış, ərəb dilini və onun qrammatikasının incəliklərini mükəmməl öyrənmişdir. Sonra Hicaza səfər etmiş, oradakı Rabi və Mudar qəbilələrinin yaşadıkları yerlərdə olmuş, onların dialektlərinin öyrənmişdir. Səyahətini bitirdikdən sonra Nişapura qayıtmışdır. Burada o öz şagirdlərinə dərs vermiş, onlara hüsnxət qaydalarını öyrətmiş, yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Əl-

Cövhəri Nişapurda vəfat etmişdir. Onun ölüm tarixi müxtəlif illərdə göstərilir. Tarixçilərin əksəriyyəti onun ölüm tarixinin 1008-ci ilə təsadüf etdiyini qeyd edirlər (1, 179).

Əl-Cövhəri çoxlu şagird yetişdirmişdir. Ondan sonrakı alimlər Cövhəri haqqında çox gözəl fikirlər söyləmişlər. Onun haqqında əs-Səalibi belə demişdir: “O, dünyanın möcüzələrindəndir. O, Fərabdandır ki, bu şəhər türklərin şəhərlərindən biridir.” Ərəb dili elmində ona birinci yer mənsubdur. Onun xəttinin gözəlliyinə çox mədhhiyələr həsr olunub. Bundan başqa o, doqmatik ilahiyyət cəngavəridir və Allahın güc, ağıl, xeyirxahlıq və gözəl əxlaq bağışladığı sahələrdəndir (3, 454).

Əl-Cövhəri haqqında təxminən belə sözlərə biz Yaqutda və əl-Hənbəlidə rast gəlirik. Bu çür fikirləri Suyuti də söyləmişdir.

Əl-Cövhərinin ən məşhur əsəri onun ərəb dili sahəsindəki “Təcu-l-luğa və sıhahul-arabiyya” (تاج اللغة وصحح العربية), yəni “Dilin tacı və ərəb dilinin düzgün lüğəti”dir ki, onu qısaca olaraq “as-Sıhah” adlandırırlar. Bu əsər indi də ərəb dili öyrədən orta və ali məktəblərdə ən mühüm vəsaitlərdən biridir. Bu kitab Qahirədəki Bulaq nəşriyyatında bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur. Əs-Səalibi “as-Sıhahdan” “Fikhu-l-luga” (فقه اللغة) əsərini yazarkən istifadə etmişdir. “As-Sıhahın” əlyazmaları dünyanın bir çox kitabxanalarında qorunub saxlanılır. Əbu Nasr əl-Cövhərinin əsərləri arasında “Qrammatikaya giriş” (كتاب المقدمة في النحو) və “Əruz haqqında kitab” (كتاب العروض) əsərləri də vardır.

Əs-Səalibinin *بيتمة الدهر* (Yətimətu-d-dəhr) kitabının sayəsində əl-Cövhərinin poetik yaradıcılığından doqquz beyt dövrümüzə gəlib çatmışdır. Beytlərin birində şair deyir ki, “insanlar həmişə bir-birinə lazımdır və onlar bir-birindən ayrılmamalıdır. Əgər mənim insanlara ehtiyacım olmasaydı, mən ümitsizliklə insanlarla əlaqəni qırardım, çünki şöhrət birinə qismət olur, lakin insanlara insan olmaq lazımdır.”

Görünür ki, əl-Cövhəri Xorasanın və Məvəərənnəhrin o zamankı sakinlərinin çoxu kimi şiə məzhəb olmuşdur. Qalan beytlərdə o Müaviyə nəslini Ələvilərdən uca tutanlara gülür: “Mən ağ dərili, mavi gözlü, gözəl üzlü, zəhlətökən bir cavan gördüm. O, axmaqlığı ücbatından Yəzid ibn Hindi İbn əl-Butuldan yüksək tuturdu.” Yəzid ibn Hind əməvi xəlifəsi Yezid ibn Müaviyə (680-683), Hind isə onun nənəsidir, İbn əl-Butul isə - Həzrət Əlinin oğlu Hüseindir ki, onun anası Fatiməni Butul, yəni təmiz, pak adı ilə tanıyırdılar.

Nişapurda yaşayarkən əl-Cövhəri maddi cəhətdən pis təmin olunmuşdur ki, bu da onun yaradıcılığında öz əksini tapırdı.

Ərəb dilli böyük ədəbiyyatşünaslardan biri də Əbu-l-Qasim Abdullah ibn Əbdur-Rəhman əd-Dinavardir. Əs-Səalibi “Yətimətu-t-dəhr” əsərində ona altı səhifə həsr etmişdir. Lakin onun haqqında bioqrafik məlumat çox azdır. Əs-Səalibi onun haqqında belə yazır: “O, ən görkəmli ədəbiyyatşünaslardan, əsas katiblərdən və Xorasanın əsilzadə hakimlərindən biridir. Oğlu Mənsur mənə danışdı ki, atası Abdulla ibn əl-Abbas ibn əl-Muttəlibin nəslindəndir” (3, 322).

Ədəbin gözəlliyi haqqında 30-dan çox əsər onun qələminə mənsubdur. Məzmununa görə iti syujetli çoxlu şeirləri vardır.

Şairin nisbəsindən görüldüyü kimi o, Qərbi İranda Dinavər şəhərindəndir və özünə himayədar axtararaq Buxaraya gəlmişdir. Onun vəzir Əbu-l- Hüseyn ibn əl-Utbi haqqındakı satirası Buxarada 80-ci illərdə yaşadığını göstərir. Həmçinin qocalıqda yazdığı güman edilənm şeiri də vardır. Bu şeirdə şair taleyin amansızlığından və qocalığından şikayət edir. Yaşlı vaxtında uşaqları və nöqərləri ona qulaq asmırdılar. Şairin ümid etdiyi dostunun isə ondan zəhləsi gedirdi. Bu şeir parçasından nümunə:

“Mən mənə lazım olan qədər yaşamışam, artıq mənim həyatımda olanlar keçib getdi, 99 üstə gəl iki il məni yay kimi əymişdir.”

Bu nümunədən görüldüyü kimi şair yüz ildən çox yaşamış və bu yaşında da şeirlər yazmışdır. Kəhhəlin “Mucəmu-l-muəllifin”də əd-Dinəvarinin ölüm tarixi 30/1000-ci il göstərilir. Ölüm tarixinin alındığı mənbə göstərilir. Onun haqqında Kəhhəlin əsərində deyilir: “Xorasanda xidmət etmiş görkəmli ədəbiyyatşünasdır və katibdir.” Əs-Səalibi yazır ki, onun ədəbin qaydaları haqqında otuzdan artıq kitabı və çoxlu şeirləri vardır. Əs-Səalibi antologiyasına əd-Dinəvarinin əsərlərindən 95 şeir parçası daxil etmişdir ki, bunlar qəsidə, həcv (satira) və vəsflərdən ibarətdir.

Şairin qəsidələri əsasən müxtəlif dövlət xadimlərinin şərəfinə yazılmışdır. Bir şeir parçasında əd-Dinəvari vəziri tərifləyərək, onu cins atla müqayisə edir ki, bu at ən çətin, əlçatmaz zirvələrə qalxa bilir.

Əd-Dinəvari Əbu Talib əl-Məmunidən sonra vəsfin ikinci ən böyük ustası sayılır. Onun “Yətimətu-d-dəhr”də ehtiva olunan vəsfləri möhtəşəm və nəfisdır. Əsərlərin dili müqayisələr, metafora və epitetlərlə zəngindir. Xüsusən, şairin alma, narın xüsusiyyət və gözəlliklərini vəsf edən parçalar təqdirə layiqdir (3,314).

Başqa bir şeir parçasında əd-Dinəvari çox dəqiq və iti ağılla kitabı təfsir edir. Kitab insanın dəqiq dostu və həmsöhbətidir, onun rahatlığı və sevincidir. Bunları şair ondan kitab alıb vaxtında qaytarmayan dostuna yazırdı.

Mən sənə həmsöhbətimin yoxluğuna görə şikayət edirəm ki, o gedən gündən sevincimi itirmişəm.

O mənim elə bir dostum idi ki, qəlbin şirin arzuları haqqında söhbətləri ilə məni əyləndirirdi.

Əd-Dinəvari bəzən öz müasirləri olan şairlərə bənzəyirdi. Onun birəni təsvir edən vəsfi vardır ki, məzmun etibarilə əl-Mətraninin şeirlərindən birinin iki beyti ilə oxşardır. Əbu Əhməd əl- Katibə bənzəyərək şair şeirlərində iki oğlundan narazılığını ifadə edir. Şeir parçalarından birində şair qınaq dolu sözlərlə oğlundan şikayət edir ki, onun yanından “uçmuşdur” və onu bədbəxtlik, bəla içində qoyub getmişdir. Şairin sonunda o, oğlunu “daşqəbli” adlandırır. İkinci oğlu Əbu Tahirə həsr etdiyi şeirində şair oğlunu gözündəki şişlə (şişkinliklə) müqayisə edir. “Əgər mən bilsəydim ki, belə bir oğulun atası olacağam, bütün ömrüm boyu ona görə sevinməzdim ki, axırda da oğulsuz qalıım”(1, 109).

Həcvlərinin birində əd-Dinəvari vəzir əbu-l-Hüseyn ibn əl-Utbini (977-986) lağa qoyur. Yəqin ki, həcv əl-Utbi Abdulla ibn Üzeyir tərəfindən vəzifəsindən devrildikdən sonra yazılmışdır. Ola bilər ki, əd-Dinəvari Abdulla ibn Üzeyirin

tərəfdarlarından olmuşdur. Satirik şeirində əd-Dinəvari vəziri yumru şarla, bazardakı ördəklə, meymunla və uzunqulaqla müqayisə edir.

Əd-Dinəvarinin poetik əsərləri içərisində elə beytlər də vardır ki, şair burada özündən, ehtiyaclarından, sarsıntılarından yazır, öz taleyindən şikayətlənir. Məsələn:

“Əgər tale mənə böyük bədbəxtlik göndərsə,

Mən buna alicənab adamın alçaq adamın kobudluğuna dözdüyü kimi dözəcəyəm” (1, 312-313), (3, 141).

Şair həm də təkləkdən və köməksizlikdən şikayətlənir.

Əd-Dinəvarinin ahıl yaşlarında yazdığı bəzi şeirlər bədbin ruhludur. O, qocalıqdan şikayətlənir, ölümü, o dünyadakı həyatı haqda fikirləşir.

Sonunda onu qeyd etmək lazımdır ki, əl-Cövhəri və əd-Dinəvari kimi ərəb dilində yazıb yaratmış türk mənşəli alim və şairlərin sayı kifayət qədərdir. Onların həyat və yaradıcılığı əs-Səalibi, daha sonra bir sıra Orta Asiya və Qərb alimləri, Azərbaycan alimləri tərəfindən tədqiq olunsa da, onların fəaliyyətinin öyrənilməsi maraq doğuran məsələlərdən biri kimi öz aktuallığını itirmir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане X-начала XI вв. Ташкент, 1984
2. Бартольд В. В. Сочинения, т. VI, Работы по истории ислама и арабского халифата. Москва, 1966
3. 1956-58، القاهرة، 1-4، م. محاسن اهل العصر، ، يتيمة الدهر في محاسن اهل العصر، ، 1-4، القاهرة، 1956-58
4. 1936-38، القاهرة، 1-2، م. معجم الادباء، ، ياقوت بن عبد الله الرومي البغدادي، ، معجم الادباء، ، 1-2، القاهرة، 1936-38
5. Həmidov İ. “Əs-Səalibinin “Yətimətu-d-dəhr” təzkiyəsində Azərbaycan şairlərinin poetik irsi”, Azərb. SSR EA-nin xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1976

XÜLASƏ

Məqalə xüsusilə Azərbaycan ərəbşünaslığında maraq doğuran bir məsələyə həsr edilmişdir. Burada söhbət ərəb dilində yazıb yaratmış türk mənşəli şair və alimlərdən gedir və onlardan ikisinin - əl-Cövhərinin və əd-Dinəvarinin həyat və yaradıcılığı haqqında müxtəsər şəkildə məlumat verilir. Bu ədiblərin elmi əsərləri təhlil edilir və şeirlərindən nümunələr gətirilir.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросу, который представляет особый интерес для азербайджанской арабистики. Здесь говорится о поэтах и ученых тюркского происхождения, которые писали свои труды на арабском языке, и дается краткая информация о творчестве двух из них – аль-Джаухари и ад-Динавари. Анализируются их научные труды, и приводятся примеры из стихотворений.

SUMMARY

The article is devoted to an issue of particular interest to the Arabic studies of Azerbaijan. Here we are talking about the poets and scholars of Turkish origin are written in Arabic, and information is given concise way about the life and work of two of them - Al-Covhary and ad-Dinavary. The scientific works of the writers are analyzed and provides examples from them poems.

Çapa tövsiyə etdi: Prof. Ç. H. Mirzəzadə